

Vicdan Kavramının Psiko - Sosyal Tahlili

Abdulvahit İmamoğlu*

Özet

Bu çalışma, vicdan kavramının, insan yaşamındaki fonksiyonel konumunu, onun insan bünyesindeki mahiyetini, oluşumunu ve gelişimini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda vicdanın, insan ve hayat ekseninde temel bir kavram olması onun çok yönlü varoluşunda da dikkat çekmektedir. Bu bağlamda kavramın psikolojik ve sosyolojik yönleri genel hatları ile ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vicdan, insan, irade, kişilik, sorumluluk.

Abstract

In this article, the concept of conscience, the function in human life will be examined. The nature of conscience in the human body and its existence and evolution are also explored. At the same time, the conscience of people and the axis of life has a multiple function. In this context, the concept of conscience will be discussed in terms of psychological and sociological aspects.

Keywords : Conscience, human, free will, personality, responsibility

1. GİRİŞ

Madde ve mâna boyutlarıyla insan, çok güzel yeteneklerle donatılmış bir varlıktır. İnsan gibi kompleks bir yapıya sahip varlığın, dengeli bir kıvam içerisinde tutum ve davranışlar sergileyebilmesi kendi ve toplumun huzuru için elzem görülmektedir.

*Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Öğretim Üyesi. abdulvht@sakarya.edu.tr

İnsanın ahlaki bir yaşam sonucu yakalayabileceği bir iç huzuru ve bunun sonucu olarak ortaya çıkacak olan sağlıklı toplum hayatı belli bir terbiye ve eğitimin neticesidir. Ancak doğuştan itibaren vicdanın konumu nedir? ve hangi haldedir? sorularına çok net cevaplar bulmak mümkün görünmemekle birlikte, insanın fitraten vicdanî bir özelliğe sahip olarak yaratıldığını bilmekteyiz.

Şu ana kadar vicdan ile ilgili olarak karşılaşılan en önemli problem; insanın kendi iç yaşantısı içinde vicdanın hangi konumda olduğu ve aynı zamanda ma'seri vicdanın ferdi ne derece etkilediğidir.

Dolayısıyla, vicdanla ilgili bu ve benzeri problemleri dikkate alarak bu çalışmada; vicdanın fert ve toplum hayatındaki fonksiyonel yönü incelenmiş, bu konuda hem anlam olarak hem de insanlar arası ilişkiler açısından vicdanın özellikleri ve etkilerinin araştırılması amaçlanmış olmaktadır.

Varlığını idame ettirebilmek adına özünde bencillik bulunan insanoğlu, doğasında bulunan içgüdülerinin de sevkiyle zevki ve rahatı için tabiata, topluma, insana türlü zararlar verebilecek bir varlıktır. Ama bir diğer yönüyle o, en yüksek evrensel ve insani değerleri canından vazgeçebilme pahasına koruyacak ve yaşatacak mâna zenginliğine de sahiptir.

Ancak bu zenginliğin farkına varabilmek, hem bir feraset işi hem de kendini geliştirmekle mümkündür. İnsanın kendi değerini bilmesi, kendi iç dinamiklerinin farkına varmasıyla doğru orantılıdır. Bu iç dinamiklerden biri de şüphesiz ferdin vicdanıdır.

İnsanın ifsat edici değil, ıslah edici bir rol ile kendine ve tabiata iyilik ve adaletle muamelede bulunması, kendisinde potansiyel halde var olan bazı yetilerin gelişmesi ile mümkündür. İşte bu bağlamda 'vicdan' bu kuvvetlerin en önemlilerinden biridir. Çünkü o ahlakî hayatın yapıcı unsuru ve içsel bir ahlaki şuur olarak her halükârda hak ve adaletten yanadır.

2. VİCDANIN TANIMI

Vicdan Arapça bir dil sembolüdür. “vecede” fiil kökünden türetilmiştir. “Vecede” fiilinin mastar kalıbı olan “el-vucud” beş duyu organı aracılığı ile “bulma”yı ifade eder. Bir şeyin tadını, sesini, kokusunu, sertliğini bulmak gibi... İnsanların 'şehvet' ve 'gazap' güdülerinin karşılanması da 'vucud' kökünden gelen kelimelerle anlatılır.

Arapça'da vicdan kelimesinin alındığı 'vecede' fiili, duygusal, içgüdüsel, duygusal ve zihinsel pek çok psikolojik durumu anlatan bir kelimedir. Vicdan kelimesi, nefsin içsel gücünü ve yetisini ifade etmek için kullanılır. Arapça'da bu çok yönlü anlamlarına karşın bu kavram Türkçe'ye geçerken anlam daralmasına uğramıştır. Vicdan kelimesi Türkçe'de, tutum ve davranışların ahlâkiliği ile ilgili duygusal ve içgüdüsel durumları anlatır. (Kasapoğlu, 2003, s.131.)

Kavram olarak vicdan, bulma, görme, hissetme, duygu anlamlarında alınmıştır. Bir başka ifadeyle vicdan; kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerinde dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güçtür. (Parlatır, 1998, s.2347)

Vicdan; en genel anlamda, kişinin kendi ahlâk değerlerini dolaysız bir biçimde kendiliğinden yargılamasını sağlayan iç yeti ya da kişiyi bunu yapmaya yönelten iç duyudur. Kişinin kendi edimlerini, tüm yapıp etmelerini ahlaki bakımdan yargılama yetisi ondadır. Bir başka ifadeyle vicdan, iç bilinç düzeyidir. Yerleşik felsefe dilindeyse ahlaki bakımdan neyin doğru neyin yanlış olduğunun, doğru ile yanlışın ilkelerinin ya da iyi ile kötüünün nelिğinin dolaysız kavranışını sağlayan, her insanda var olduğu düşünölen bir tür “ahlakî bilinç”tir.

Vicdan terimi, felsefe tarihi boyunca çeşitli düşünörlerce başka başka tanımlanmış, farklı okumalar ışığı altında ele alınmıştır. İlkçağ Felsefesi'nde 'uyarıcı ses', Ortaçağ Skolastik Felsefesi'nde her birimizin içinde bulunan 'Tanrı'nın sesi', Aydınlanma Çağı sonrasında 'insana özđü ussal bir yeti ya da ahlâk duygusu' olarak karşımıza çıkmaktadır. (Ulaş, 2002, s.1536).

“Vicdan” kavramının, başta psikoloji olmak üzere, eğitim bilimleri ve felsefe disiplinlerince çok sayıda tanımları yapılmıştır. Bu tanımlara yer verelim: Vicdan, “Sujenin davranışlarının ahlaki değeri veya genel olarak çeşitli davranış tarzları hakkında hüküm verme ve yargıda bulunma melekesi”dir. Vicdan, “Bir kişinin ahlaki değerler sistemi veya kişiliğin ahlaki değerleri ifade eden kısmı olarak gördüğu parçası”dır. Vicdan, “İnsanoğlunun, toplum içindeki davranışı yönünden moral sorumluluk anlayışına dayanan bir heyecansal eksperiyanslar karmaşası, bir bireyin aksiyonlarına ve davranışlarına ilişkin kendi öz değerlendirmesi”dir. (Kasapoğlu, 2003, s.132).

Ahlak ve felsefe vicdanı, “İnsan fiillerinin ve hareketlerinin ahlaki değerini takdir ve tayin etme kabiliyeti” olarak tanımlamaktadır. Vicdan, Şuur ile karıştırmamalıdır. İslam'da ruhsal Şuura nefsi vicdan, asıl vicdana ise ahlaki vicdan denilmektedir.

Ahlaki vicdan, iyi ve kötüye, hayır ve Őerre hüküm verme kuvvetidir ve vazifenin tabii bilgisidir. İnsan vicdanı ile kendi kendini muhakeme eder. Böylece vicdan, insanın içinde kurulan bir mahkemedir. Ahlaki vicdan, bir insanın hem kendi hareketlerini hem de başkalarının eylem ve işlemlerini takdir ve tayin eder. Buna göre ahlak kitaplarındaki bazı vicdan tanımları Şöyledir:

“Anlaşıldığına göre vicdan içten gelen bir duygu ile dolaysız olarak hüküm ve tasdik olunur. Bu his iç melekelerden ise vicdaniyat denir. Kendimizde korku ve öfke olduğunu, karnımızın acıktığını duymamız ve bilmemiz gibi.” (Babanzade, 1995)

Ö.Ferid Kam ise, vicdan ahlakî, hayra ve Őerre hükmeden melekedir demektedir. “Vicdan Şuur ile karıştırmamalıdır. Vicdan yalnız bizim hareketlerimizle başkalarının hareketlerini tasdik eder. Şuur Őahit, vicdan ise hakimdir.” (Kam, 1339-1341, s. 17).

“Vicdanın felsefe ve İslam bilginlerince anlaşılması başkadır. Onların anladıklarına göre vicdan, nefsi natıkanın manevi ve içten kabiliyetidir. Adalete ve hakka, maruf ve münkere dair malümatımız, başka insanlara karşı olan ilişkilerimiz ve mânen bağlayan kuvvetlerin derin duygusundan başka bir Şey değildir.” (Cevdet Paşa, 1998)

“İslam dini bir kanun-i İlâhidir. Bu kanunun kapsamı da itikadiyata, amellere, vicdaniyata ilişkin hükümlerden ibarettir. Ahlakiyat, İslam ahkâmının üç kısmından birini teşkil eder. Bu sebeple İslam nazarında din başka ahlâk başka değildir. Vicdan da bir latife-i

ilahiye (Tanrısal bağış) olan ruhun bir kuvvetidir, bir hassasından ibarettir. Vicdanımız mazhar olduğu ilham sayesinde hayrı şerden, saadeti şekavetten ayırt etmeye kadir, insanı doğru yola sevk eden bir mânevi kuvvettir. Nitekim bir ayet-i kerimede; “Allah insanın ruhuna fücürünü da takvasını da ilham etmiştir. Artık şüphe yoktur ki, ruhunu temizleyen ve iyilikle bezeyen felah bulur, ruhunu kirleten ve alçaltan da kötü ve günâhkâr kalır”(Şems Suresi, 8-10) buyrulmuştur. (Bilmen, 1972, s.68).

S.Akşeker vicdanı, arzu ve meyillerin, fikir ve düşüncelerin, hal ve hareketlerin; hayır-şer, fayda-zarar, iyi-kötü yönlerini tartan mânevi terazi olarak görmektedir (Akşeker, 2005, s.37). Konuya benzer bir yaklaşım gösteren Bilgiz de; 'Kişinin vicdani duygusu, onun iyilikler karşısında sevinme, beğenme, hoşlanma, mutluluk duyma, kötülükler karşısında üzülme ve nefret etmeye yönelik duygularıyla ifade edilebilir' demektedir. (Bilgiz, 2007).

Hökelekli, vicdanı dindar insanla ilişkilendirirken; din eğitimi almış olanların daha hassas ve güçlü bir vicdan duygusuna sahip olduklarını belirtmektedir. (Hökelekli, 1993, s.65)

J.J. Rousseau ise vicdana dair şu sözleri söylemiştir: “Vicdan, vicdan... Ey ilahi içgüdü! Ölümsüz ve semavi sada! Zavallı ve cahil yaratıkların en güvenilir rehberi, sensiz hayvanlardan farksız olur, kötülükten kötülüğe sürüklenir, özsüz bir akıl gücünün ve yasadışı bir aklın sürüklemeleriyle, üzücü sonların ve ağır yanlışların avı olurum. (Rousseau, 2002, s.186).

Vicdan çoğunlukla, iyi, güzel ve doğru ile ilgili bir kavramdır. O halk nezdinde daima adil bir kontrol merkezidir. Ancak, Ö. N. Bilmen'e göre, ruhtan kaynaklanan bir güzellik olmakla birlikte vicdan yanılmaz değildir. (Bilmen, 1949, s.10).

H. Z. Ülken'e göre ahlaki yaptırım hem deruni ve hem de harici olabilir. Ahlaki yaptırımda, övme, takdir, kötüleme ya da ayıplama harici bir etki yapar. Ahlaki yaptırımda derunilik ise vicdan azabı ve vicdani rahatsızlık duyma şeklinde kendini gösterir.(Ülken, 1946, s.158)

Vicdan azabı duymak, yapılan bir işin ferdin manevi yönünü rahatsız etmesi anlamında kullanılmaktadır. Vicdan azabı insan ruhunun yapılan bir kötülüğe dayanamadığı zaman onda meydana gelen çatlaktır. Vicdan azabı cezanın korkusu değilse de, onun bekleneşi ya da ümit edilişidir. (Draz, 2004, s.181)

Fertlerin toplum kurallarına uyması kültürel değerleri yerine getirmesi, ya gelenek ve göreneğin belirlediği uygulanagelen tutum ve davranışlara göredir ya da kanunlar doğrultusunda olmaktadır.

İnsan birçok hakikati vicdanen bilir. Görme, bakmadan ne kadar farklı ise, vicdanen bilme de aklen kavramadan o kadar ayırır. Vicdanda kıyas, mantık, fikir yürütme, hipotezler kurma yoktur. O, bütün bunlara muhtaç olmaksızın, hakikatleri doğrudan bilir. Maviyi sarıdan gözümüzle ayırt ettiğimiz halde, şefkatin sevgiden yahut korkunun endişeden farkını vicdanen biliriz.

Bütün bu tanımlardan hareketle, vicdanın etkinliğine konu olan malzemenin insanın yapmakta olduğu davranışları ve fiilleri olduğunu anlıyoruz. Vicdan bir davranış hakkında yargıda bulunduğu zaman iyi ya da kötü gibi kavramlarla yargısını ortaya koyar.

Vicdanı tarif edenlerin onu değer kavramlarıyla ilişkilendirmeden tanımlayamadıklarını görüyoruz. Çünkü vicdan birey davranışlarını ahlak değerlerine göre yargılar. Buna göre vicdan mekanizmasının zihinsel, duygusal ve iradi boyutlarından söz edilebilir.

N. Topçu'ya göre, vicdanın yapısında duyguların rolü bulunmakla beraber bu duygular aklın kontrolü altındadır. Aklın kontrolünden kaçan duygular ahlak dışı veya ahlâka karşı olabilirler. Vicdanı harekete geçiren duygu varsa, ona olaylar karşısında hüküm verdiren akıldır. (Topçu, 2005, s.129). Erdem'e göre ise, vicdanın yanlış telkin etmesi ya da yanlış götürmesi üç yolla gerçekleşir. Bunlar, bilgisizlik, eğilimler ve duygulardır. (Erdem, 2005, s.104-105)

3. VİCDANIN OLUŞUMU VE MAHİYETİ

Bir ferdin, çocukluktan itibaren ona verilecekleri alabilmesi için kendini ayrı bir 'ben' olarak görmesi ve insanlar arasında 'karşılıklı ilişki' esasının bulunduğunu anlaması gerekir. Bunun farkında oluş vicdanın gelişiminde ilk basamağı oluşturmaktadır. Dolayısıyla, vicdanın oluşumu için zihni olgunluk ve şuurlanma şarttır. Dıştaki kontrol gücü (anne-baba, öğretmen, toplum değerleri vb.) bir iç kontrol mekanizması haline dönüşmeye başladığında artık vicdan oluşmaya başlamış demektir. (Akşeker, 2005, s.38).

Vicdanın mahiyeti hususuna gelince, onun insanda doğuştan mı, yoksa sonradan mı kazanılmış olduğu meselesi ile karşılaşırız. Vicdan nereden ve nasıl gelmektedir? Vicdan, insanda doğuştan gelen özel ve fitrî bir kabiliyet midir, yoksa tecrübe/öğrenme yolu ile sonradan meydana gelen, kazanılmış bir yeti midir? Bu konuda iki farklı yaklaşım üzerinde durulmaktadır.

3.1. Doğuştan Gelen Vicdan

Vicdanın doğuştanlığını ileri sürenler, vicdanı doğuştan ve fitrat üzerine temellendiren kimselerdir. Bu düşünürlere göre vicdan, insanın doğru yargıda bulunması için doğuştan gelen bir yetidir ve bu yeti onun fitratına(doğasına) yerleştirilmiştir. Vicdan, bu düşünürlere göre Tanrının insana bir armağanıdır. Ahlak duygusu, insanda adeta içgüdü halinde bir güçtür. Açlık, susuzluk gibi doğal ve zorunludur. (Kasapoğlu, 2003, s.133-134)

İslam düşünürlерinde de vicdanın doğuştan getirilen fitrî bir yeti olduğu düşüncesi hâkimdir. Bu görüşlerini düşünürlер, ayet ve hadislerle temellendirmeye çalışmışlardır. “hayır ve fazilet kalbin mutmain olduğu şeydir, şer ve rezalet de nefsinin rahatsız eden şeydir” sözü hadis olarak Hz. Peygambere isnad edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bulunan şu ayetler de yine vicdanın doğuştanlığı fikrini savunanlarca delil olarak gösterilmektedir: “Nefse fenalığı ve iyiliğı ilham edene and olsun ki”(Şems Suresi, 8) , “Biz insana hayır ve şer yollarını göstermedik mi?”(Beled Suresi, 10). (Çağlı, sy.289., s.212)

Nefse 'fenalığın ve iyiliğın ilhamı', bu ikisinden birinin iyi, öbürünün kötü olduğunun kavratılması, hakikatının anlaşılması, idrak edilmesi, durumlarının ve iç yüzlerinin bilinmesidir. Allah nefse fücür ve takvayı ilham etmiş, itaatin ve isyanın, doğrunun ve yanlışın,

hidayet ve dalaletin ne olduğunu, neyin iyi neyin kötü olduğunu kavratmış, hangi erdemli davranışların yapılması gerektiğini ve hangi yıkıcı davranışlardan sakınılacağını anlamlı kılmıştır. (Kasapoğlu, 2003, s.143)

Her fert, ailenin, çevrenin ve aldığı eğitimin etkisiyle elde ettiği faydalı bilgi ve erdemli davranışlarla, doğuştan getirdiği kötülükten sakınma ve iyiliğe yönelme kabiliyetini geliştirip olgunlaşabilir. Fertleri kendi istekleri doğrultusunda sürükleyen ve her arzusunu yaptırmaya çalışan nefs-i emmarenin (emredici nefis) hakim olduğu kişilerde gerçek vicdandan söz etmek zordur. Zira, insanı iyiye, güzele, adalete, yardıma, merhamete ve şefkate yönlendiren vicdan, emredici nefsin yönlendirmesinden kurtulmalıdır. Ancak bu şekilde, nefsin kendi içinde olgunlaşmaya doğru aldığı yolla doğru orantılı olarak kuvvetli bir vicdan ortaya çıkabilir.

3.2. Çevre ve Toplumun Etkisiyle Geliştirilen Vicdan

Vicdan sadece insana özgü bir kabiliyettir. İnsan dünyaya vicdanlı olma istidat ve kabiliyeti ile gelir. Diğer bütün kabiliyetler gibi normal bir bünyede vicdan doğuştan vardır. Ancak, bu noktada, vicdanın doğüstü bir güç tarafından bütünüyle insan ruhuna yerleştirildiği görüşü ile vicdanın bir yetenek ve kabiliyet olarak doğuştan var olduğu düşüncesinin farkı ortaya çıkmaktadır.

Doğuştan getirilen vicdani kabiliyetin çevrenin etkisiyle gelişeceğini savunan düşünürlere göre, bilincin kontrolünden yoksun kalan, eğitim ve bilgiyle olgunlaşmamış kimselerde doğal vicdan tamamıyla yok olmasa da körelebilir. Vicdan eğitim ve iyi davranışlar sayesinde gelişip sahibini üstün bir kişiliğe taşıyabileceği gibi, yanlış eğitim ve olumsuz davranışlarla da bozulup sönük bir hale gelebilir. Vicdanın teşekkülünde eğitim faktörünün rolü konusunda yapılan çalışmalar yeterli seviyede değildir. Ancak, sevgi ve samimiyyetin öne çıktığı bir eğitim neticesinde vicdanın, kaba ve sevgiden mahrum eğitime oranla daha erken ve kuvvetli geliştiği söylenebilir. (Kasapoğlu, 2003, s. 135-136)

Vicdanı, insanın doğuştan getirmediğini ve bütün yüksek derecedeki zihin kavramları gibi vicdanın da toplumun eseri olduğunu ileri süren düşünürlere arasında Durkheim ve diğer sosyologlar bulunmaktadır. Bunlara göre vicdan, ferdi değil kolektif (sosyal) şuurun bir yansımasıdır. Spencer, Locke gibi deneyci filozoflara göre ise vicdan, insanın hayatında yaptığı deneylerin bir sonucu olarak oluşmaktadır. Özellikle Spencer, "tekâmül teorisi" ile insan türünün binlerce yıl süren deneyleri sonunda bir çok kavram kazandığını ve kazanılan sonuçların soyaçekimle bireylere geçtiğini savunur. (Pazarlı, 1972a, s.98-99).

Böylece vicdanın, insanın içinde yaşadığı aile, arkadaşlık ilişkileri, yaşadığı tecrübeler, kültür, din, yasalar kısacası onu çevreleyen her şey tarafından belirlendiği kabul edilir. Esasen, insanın ahlakî davranışlarına yön veren ve ruhun iç dinamiklerinden olan iki önemli güç zihni muhteva ve duygulardır. Bu iki gücün birleşmesiyle insanın zaman zaman yaşadığı suçluluk duygusu, acıma hissi, üzülmeye, başkasının hakkını koruma gibi konularda 'iç kontrol mekanizması' dediğimiz vicdan ortaya çıkmaktadır.

Demek ki, şahsi vicdandan başka ma'şerî vicdan veya vicdan-ı âmme denilen ictimai vicdan da vardır. Ma'şerî vicdan bir toplumu meydana getiren fertlerin veya çeşitli millet fertlerinin vicdani hükümlerinin toplamı veya çoğunluğudur. Bir kötülüğe karşı toplumun

baskısını veya çoğunluğudur. Bir kötülüğe karşı toplumun baskısını veya bir iyiliğe karşı toplumun sevgi ve takdirini ifade eder.

Esasen, vicdan kavramının, sosyal vicdan (ma'seri vicdan) şeklinde etkin olarak ele alınışı, dünyada farklı nedenlerle eziyet gören, açlıkla mücadele eden, ya da sürgüne tabi olan insanların farkına varılmasıyla ya da dünya savaşlarının arkasında bıraktığı sefaletlerle olmuştur denebilir. Leirvik konuyla ilgili yazısında; vicdan kavramının küreselleşme sürecini yönlendiren etkenlerden birinin 20. Yüzyıldaki birinci ve ikinci dünya savaşları, diğerinin ise 1948 İnsan Hakları Beyannamesi olduğunu söylemektedir. (Leirvik, 2004, s.154-155). Yazısına aldığı Evrensel Beyannamenin girişinde var olan 'İnsan haklarının görmezden gelinmesi ve küçümsenmesi insan türünün vicdanına hakaret eden barbar davranışlara sebebiyet vermiştir' ifadesini kendi görüşünü kuvvetlendirmek adına kullanmıştır. Leirvik'in burada üzerinde durduğu vicdanın küreselleşmesi hususundaki faktörler vicdanın hatırlanmasında bir ivme olabilir. Ancak, vicdanın evrensel özelliğinin çok daha eskilerde aranmasının gerekliliği üzerinde durulmalıdır.

4. VİCDANIN PSİKOLOJİK YÖNÜ

İnsanın iç dünyasında bir duygu, bir yeti, bir mekanizma olarak beliren vicdanın, oluşum ve gelişim aşamalarına, işleyişine bazı psikolojik öğelerine dahil olduğu görülmektedir. Esasen insanda var olan, şuur, irade, adalet-iyilik-güzellik eğilimi, sevinç, utanma, insaf gibi duyguların da vicdan ile sıkı bir ilişki olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, vicdanın üç boyutu olan zihinsel, duygusal ve iradi boyutlarına da açıklık getirmesi bakımından vicdan ile şuur, duygu ve irade arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışalım.

4.1. Şuur ve Vicdan

Şuur, insanın içinde geçen ruhsal olaylar hakkında bilgi edinmesidir. Psikolojide insanın içinde geçen ruhsal olayların tümüne de şuur denilir. Bu bilginin konusu bazen içinde ruhsal hallere, bazen de dıştan gelen tesirlere ait olur. Bunların hepsi "ruhsal şuur" adı altında toplanır. Fakat bu şuur, kendisinin ve başkalarının hal ve hareketleri hakkında hayır, şer hükümleri verirse "ahlaki vicdan ve ahlak şuurunu" adını alır.

Şuurun gelişim süreci içerisinde üç derecesi vardır: İlk olarak şuurun ilkel ve basit hali olan az gelişmiş şuur derecesidir. Bu şuur çocuklarda, ilkel insanlarda ve hayvanlarda görülür. Buna göre bu şuur derecesindeki varlıklar şu özellikleri taşır: a) Benlikle benlik dışını ayıramazlar, kendi benlikleri hakkında olduğu gibi benlik dışı (dış âlem) hakkında bilgileri pek azdır. b) Ahlaki şuur yoktur, hayır ile şerri birbirinden ayıramazlar.

Şuurun ikinci derecesinde, bulanık ve belirsiz hali kaybolmuştur. Medeni ve ileri toplumlarda terbiye ve öğretim faaliyetleri ve toplumun çeşitli tesirleri ve vücutla birlikte beyin de gelişir ve benlik ile dış benlik birbirinden ayrı görülmeye başlar. Fertlerde muhakeme ve analiz yapma kabiliyeti başlar.

Şuurun bu derecesi şu özellikleri içerir: a) Şuur bir davranma ve savunma durumunda bulunur. Benlik ve benlik dışı ayrılmıştır. Bu temyiz, bireylerin bunlar hakkında sahip oldukları bilgi derecesiyle orantılıdır. b) Fert dünyadaki yerini, başka insanlarla münasebetini kendi 'benliği'ne göre düzenler. Artık, ahlaki vicdan gelişmeye başlamıştır. Bu gelişme dış olayların tazyikiyle orantılıdır. c) Ahlak duygusu gibi dini ve sosyal idealler de az gelişmiştir. Bireyler henüz hayal gücünün etkisi altındadır. Arzular ve eğilimlerin etkisi fazladır. Maddi ihtiyaçlar manevi değerlerin üstünde tutulur. d) Bireylerin yaşayışında henüz manevi bir

disiplin yoktur. Diğer bir ifadeyle irade, yüksek idealler yaşatacak derecede kuvvetlenmemiştir. Toplumlar bu çağlarda diktatörler ve monarşilerle sosyal disiplini sağlamaya çalışırlar. e) Bireylerdeki din duyguları az çok bir taassupla karışmıştır. Çünkü iç hayatta, gerçek manevi hürriyet henüz kurulamamıştır. Fertlerin manevi yaşayışı istikrar kazanmadığından değişken ve hareketlidir. (Pazarlı, 1972, s.106-107)

Ahlak psikolojisi bakımından özel bir anlam taşıyan şuur, insanın hayat boyunca edinmiş olduğu idrak ve bilgileri içine alır, bu yüzden ahlaki davranışla ilgili bilgiler, ahlak anlayışı ve ahlaki hareketler hakkındaki tüm değerlendirmeler hep insanın şuurunda olan şeylerdir. “İnsanın gerek içinde, gerek dışında meydana gelip de kendisi tarafından fark edilen değişimler” olarak tanımlanan şuur, bazı psikologlara göre insanı topluma uygun davranışlara götüren, insanda topluma uymayan istekleri baskı altında tutan bir işleve sahiptir. Şuuraltı kavramı da buradan çıkmıştır. Vicdanın kabul etmediği şeyler şuuraltına itilir, yani unutulmaya çalışılır. Buna göre şuur, ahlaki davranışın temel verileri olan bilgi ve görgüleri, yani toplumun bize verdiklerini temsil etmektedir. (Güngör, 2000, s. 56)

Burada ruhsal şuur ile başlayıp ahlaki şuura geçilen bir süreç görülmektedir. Ruhsal şuur insana bütün varlıklara dair bilgi zemini hazırladığı gibi, ahlaki yaşamın temellerini de sunar. Böylece insan bazı vazifeleri yapmak için kendini zorlar ve kendi tabiatında bulunan eğilimler ve içgüdülere karşı bir savaş başlatmış olur. Bu çaba sonucunda ahlaki vicdanın temel karakteri meydana gelir. İşte insanın kendine hâkimiyet yolundaki bu çabası geliştikçe insan bir taraftan olgunlaşır ve bir taraftan da bilgi ve tecrübesi artar. Çünkü ruhi şuurdan ahlaki şuura geçiş hem bilgi alanında, hem de hayat düzeninde bir ilerleyişi ifade eder. Vicdan ilim ve tecrübe ile beslenen bir ağaçtır.

Ahlaki şuur veya vicdan aslında insani değerler manasında görülür. Onda en esas duygunun vazifelere karşı mecbur olunuşu ve hatalardan kaçma eğilimi olduğunu görürüz. Böylece anlıyoruz ki ruhsal şuura nispeten ahlaki vicdan büyük bir ilerleme ve yükseklik taşır. Ahlaki vicdan, ferdi ve sosyal vicdanı yansıtan bir sonuç olmaktadır. (Pazarlı, 1972a, s.94-95)

4.2 Duygu ve Vicdan

Şuurun vicdan oluşumundaki çok önemli rolüne rağmen, ahlaki davranışta asıl önemli olan unsur bilgiler değil duygulardır. İnsan pişmanlık veya vicdan azabı duymadığı takdirde, yanlış ve kötü olarak bildiği hareketleri kolaylıkla yapabilir. İşte bu noktada “vicdan” kavramı karşımıza çıkıyor.

Bu kaideler sistemi olan vicdan, insanın kendi davranışları veya başkalarının davranışları hakkında “doğru” veya “yanlış” şeklinde yargılarda bulunur. Doğru olarak değerlendirilen davranışlar, insanın kendi benliğine karşı olumlu duygular beslenmesine yol açarken, yanlış sayılan davranışlar ise suçluluk duyguları yaratır.

İnsanlar arası münasebetleri ilgilendiren bir sistem olarak ahlakın öğrenme yolu ile kazanıldığının bilinmesine rağmen, bu bilgilerle duyguların nasıl bir araya gelerek vicdan denilen “iç-kontrol” mekanizmasını oluşturduğu tam olarak bilinmemektedir. (Güngör, 2000, s. 56-57)

Vicdan her insanda aynı kuvvette değildir; bazı kimseler büyük bir suç işledikleri halde vicdanları onları fazla rahatsız etmez, bazıları ise en ufak bir hata sonucunda bile büyük bir suçluluk duygusuna kapılırlar. İşte burada kendini gösteren “duygu” farkının özellikle çocukluk çağında görülen terbiyeye bağlı olduğu düşünölmektedir.

Çocuğa terbiye metodu olarak kullanılan cezanın niteliği değişik şekillerde olabilmektedir. Araştırmalar, manevi cezaların maddi cezalardan daha iyi sonuç verdiğini göstermektedir. Dayak ve işkence yoluyla terbiye edilen çocukların kuvvetli bir vicdana sahip olmadıkları ve imkân bulduklarında aynı davranışı onların da başkalarına yaptıkları görölmüştür. Bu çeşit cezalarla terbiye edilmeye çalışılan çocuklar, psikopat olabilir veya ahlaki bakımdan kontrol edilemeyecek bir seviyeye ulaşabilirler.

Kuvvetli bir vicdanın teşekkölü için çocuğa terbiyede uygulanılacak en iyi yol sevgi yoludur. Sevginin cezayla ilişkili olabilmesi için de, cezayı uygulayan ile alan arasında kuvvetli bir sevgi bağının bulunması gerekmektedir. Bu sevgi bağını kuran kişi, ilk çocukluk yıllarında her iki cins için de anne; daha sonra erkek çocuk için baba, kız çocuk için ise annedir. İşte birey için çocukluk döneminde, yetişkinleri ile kuracağı sevgi bağı ve manevi disiplin bir arada olduğu zaman, kuvvetli bir vicdan teşekköl etmektedir. (Güngör, 2000, s.60-61)

Vicdanda duygu unsurunun kuvveti ile alakalı olarak Freud'un tespitleri şöyledir: En çok suçluluk duygusu duyanlar en iyi ahlaka sahip insanlardır. Yani iyi davranışın sebebi kuvvetli bir vicdan değil, fakat kuvvetli bir vicdan iyi davranışın neticesidir. Ona göre suçluluk duygusu ile kötü davranış birbiri ile ters orantılıdır.

Bu yaklaşımı daha iyi anlayabilmek için Freud'un “şahsiyet teorisi”ni kısaca ele alalım. Freud'a göre insan benliği onun içgüdüleri ile toplumdan gelen yasaklar arasında bir denge kurmaktadır. Şahsiyetimizde toplumu temsil eden sosyal şuur “üst-ben” adını veriyor. Toplumun insan benliğini daima kendi istek ve yasaklarına uymaya zorlamasına karşı, insanın içgüdülerini temsil eden “alt-ben” daima maddi zevklerini tatmine çalışır. İşte insan benliği bu iki kuvveti dengede tutma çabası içerisinde iken, üst-ben boşaltamadığı enerjii benliğe yöneltir. Çünkü Freud'a göre, tabiattaki enerji gibi ruhi enerji de kaybolmaz. Başkasına saldırmak isteyip de saldıramayan birey, bu saldırganlık enerjisini kendine yöneltir. Burada bireyin kendine saldırmaması, kendini suçlaması anlamına gelmektedir. İşte benliğe yöneltilen saldırganlık enerjisi ne kadar kuvvetli ise, insanın yaşayacağı suçluluk duygusu da o derece yoğun olur. Buna göre insan içinden gelen isteklere direndiği ölçüde, onun vicdanı da kuvvetli olacaktır. Daha sonra yapılan deneyler sonucunda ulaşılan bulgular, Freud'un bu tespiti ile paralellik göstermektedir. (Güngör, 2000, s. 66-67)

4.3 İrade ve Vicdan

Vicdana eşlik eden unsurlardan biri de iradedir. İrade “kişinin zorunlu veya serbest tarzda yaşama kabiliyetini ifade eder.” İrade, bir şeyi yapmak ya da yapmamak için bireyde bulunan iktidar ve güçtür.

Vicdani bir güç olarak irade, acı, elem, zorluk çekeceğini bilse de kişinin doğrudan yana tercihini yapabilmesidir. Vicdan mekanizması, özgün irade ve imgelem ile meydana getirilen psikolojik ve fiziksel bir eylemin sonucunda faaliyete geçer.

Seçim yapabilme ve alternatifler karşısında tercihte bulunabilme ahlaki olanaklı kılan

öğelerden biridir. Ahlaki özne iyi ve kötü, değerli ve değersiz karşısında kendi motivleriyle bir seçim yapmadığı takdirde ahlaki eylemlerden söz edilemez. (Kasapoğlu, 2003, s.141)

Ahlaklı insan, kendisini inandığı değerler noktasında zorlayan, her türlü olumsuz etkilere sonuna kadar direnen insandır. Bu bağlamda ahlakın taviz vermeye tahammülü olmadığını görürüz. Prensiplerden gösterilen fedâkarlık, bir başka fedâkarlığı beraberinde getirir. Tekrar yolu ile alışkanlık kazanma, başlıca öğrenme usullerinden biridir. Sık sık ahlak dışı davranışlarda bulunan bir kişinin ahlaksızlığa alışması ve vicdanen zayıflaması çok olasıdır. (Güngör; 2000: s.69) Bununla beraber, iradesini daima inandığı değerler ve bildiği doğrular doğrultusunda kullanan kimsenin de vicdan mekanizması çok güçlü olacaktır. Bu yüzden ahlaki vicdanın oluşumunda ve gelişmesinde iradenin rolü çok büyüktür denilebilir.

IV. VİCDANIN SOSYOLOJİK YÖNÜ

Kuvvetli vicdan sahibi insan kendi içinde, davranışların kontrol edebilen, sistemli bir mekanizma oluşturmuştur. Bu sebeple böyle gelişmiş bir vicdana sahip bireylerin davranışlarında tutarlılık hâkimdir ve o kişi aynı ahlak prensiplerini her yerde, her zaman uygulamaya çalışır. Sosyal hayat da insanlar arası ilişkilerden ibaret olduğuna göre, bütün sosyal hayat ahlaki davranışlardan meydana gelen bir sistem olarak değerlendirilebilir. (Güngör, 2000: s.70) Vicdani duyuyu içerisinde, kendini mecburiyet olarak hissettiren icaplar, sosyal hayatta yerini yükümlülük ve sorumluluğa terk etmiştir. Vicdan gücünün kişiye empoze ettiği sorumluluk ve yükümlülük, insanı “vazife bilgisi sezgisi”ne götürür. Bu bakımdan vicdanda yer bulan her mecburiyet vazife olmaktadır. (Arıkdal, 2003: s.290)

5.1 Vazife ve Yükümlülük

Vazife, ahlaki bir yükümlülüktür. Vazifede akıl ile yükümlülük duygusu birleşir. Vicdan kişiye iyi bir hareketi işlemeyi emreder. Bu bir yükümlülüktür. Akıl ise bu emri çeşitli tabiat ve toplum olayları karşısında uygulamaya koyulur. Kişi burada aklını durumlara göre kullanır. Ve işin yapılıp yapılmaması iradeye ait olur. Bu manada bir zorunluluk değil, olasılık söz konusudur. İyiliğin, yapılması zorunlu olan kısmına vazife denir. Yükümlülük duygusu ise, ahlaki ideali gerçekleştirmek hususunda duyduğumuz istek ve eğilimdir. İşte bu vazifenin temelidir. (Pazarlı, 1972a, s.100)

Vicdan, insana sadece doğrunun ve insan hayatının idealinin ne olduğunu göstermekle kalmıyor, o, bununla beraber, insana gücünün yettiği nispette bunları gerçekleştirmeyi de bir kanun veya vazife olarak mecbur kılıyor. Buna ahlakçılar “vazife kanunu” dahi derler.

Vazife kanununun kendine has bazı nitelikleri bulunmaktadır. En önemli özelliği onun bir yükümlülük olmasıdır. Burada yükümlülük kavramının özelliği, insanın hürriyetini ortadan kaldırmadan, üstünde yüksek bir otoriteye sahip olmasıdır. O, insana emirler verir fakat emrin yerine getirilmesinde kişiyi serbest bırakır. Şu halde yükümlülük, öğüt ile zorunluluk arasında orta bir yerdedir. Zorunluluktur, çünkü ona yükümlülük, öğüt ile zorunluluk arasında orta bir yerdedir. Zorunluluktur, çünkü ona karşı direnilmez. Öğüttür, çünkü insan onu tartışma hatta uygulamama hakkına sahiptir.

Vazife kanunu evrenseldir. Vazife kanunu bütün insanlığa aynı şekilde emirler verir, fakat insanların hepsi aynı derecede akla ve bilgiye sahip olmadığından vazifenin anlaşılması

ve uygulanması değişebilmektedir.

Yasama organları tarafından yapılan medeni kanunlar, ahlaki kanunla belli oranlarda benzerlik göstermektedirler. Yasama kanunları da ahlaki kanunlar gibi uygulanmayabilir, onlarda da yükümlülük vardır. Fakat bu kanunların eksik ya da yetersiz olduğu tartışılabilir, onların değişmeleri için uğraşılabilir. Ahlaki kanunun ise doğruluğu ve meşruluğu ispata muhtaç değildir. Medeni kanun fertlerin ve toplumların çıkarlarına hizmet ettiği için, bu çıkarların değişkenliğine oranla o da değişime uğrayabilir. Türlü milletlerin çeşitli medeni kanunları vardır ve bu kanunlar, onların hükmünü bilen ve bilmeyen herkese uygulanırlar. Fakat vazife kanunu yalnız onu duyan ve bilenleri yükümlü kılar. O, zorunlu, evrensel ve ideal bir kanundur. (Pazarlı, 1972a, s.101-103)

5.2 İslam Ahlakında Vazife ve Yükümlülük

İslam ahlaki rasyonel ve teolojik bir ahlaktır. Alemde bir düzen vardır ve bu, Tanrının eseridir. Akıl da Tanrının bir eseri olarak bu düzeni kavrar. Ahlaki fiil ve hareket de Tanrının dilediği bu nizam ve tertibe hizmet eden ameller ve fiillerdir.

İslamda vazife, insanlığın mutluluğu ve selameti, bireylerin iyilik ve kurtuluşları içindir. Her bir vazife, insanın yaratılışında bulunan bencillik duygusu ile çatışmayı gerektirir. Buna İslam ahlakında “mücadele” denir. Kur'an-ı Kerim'de, ahlaki işlemlerin yapılabilmesi için sürekli bir mücadele emredilmektedir.

İslamda vazife, mutlak, genel ve yapılması mümkündür. Mutlaktır çünkü karşılığında hiçbir menfaat beklenmez. Vazife, insan gücünün üstüne çıkan, yapılamaz işler değildir. İslamda yapılamayacak olan vazifeler, Müslümanlara teklif edilemez.

Kur'an-ı Kerim'de “Hakkı beyan etmek Rabbinizdendir, artık isteyen imân etsin isteyen inkâr etsin, fakat biz hakka karşı çıkanlara öyle bir ateş hazırladık ki...” (Kehf Suresi, 29), ve “İstediniyi yapın ancak bilin ki Allah yaptıklarınızı görmektedir” (Fussilet Suresi, 40). Bu ayetlerden de anlaşıldığı gibi Kur'ân-ı Kerim, insanın özgürlüğünü ve sorumluluğunu birlikte kabul etmektedir.

Bir hadiste de, “İyilik ve hayır ahlakın güzelliğidir. Kötülük ve günah, kişinin vicdanını tırmalayan ve halkın bilmesini istemediği tutum ve davranışlardır.” (Müslim, Birr, 14-15)

İslam ahlakında “niyet”in de yeri önemlidir. Hadis-i şerifte “amellerin kıymeti ancak niyetledir ve herkes için ancak niyetinin karşılığı vardır” (Buhari, İman, 41) buyrulmaktadır.

İslam ahlakçıları ahlaki vazifeleri beş kısımda toplamışlardır:

1. İnsanın, Allah ve Peygambere karşı vazifeleri,
2. İnsanın, kendi şahsına karşı vazifeleri,
3. İnsanın, ailesine karşı vazifeleri,
4. İnsanın, vatanına ve milletine karşı vazifeleri,
5. İnsanın, insanlığa karşı vazifeleri.

İslam ahlakçıları, vazife ahlakını şöyle özetlemişlerdir: “Başkalarının bize yapmalarını arzu ettiğimizi biz de onlara yapmalı, bize yapılmasını istemediğimizi biz de onlara yapmamalıyız.” (Pazarlı, 1972a, s. 108-110)

5.3 Sorumluluk ve Yaptırım

Yükümlülük ve vazife kavramından iki temel kavram daha çıkar. Bunlardan biri sorumluluk, diğeri yaptırımdır. Bu kavramlar birbiriyle öylesine ilişkilidir ki, biri olmazsa ötekiler de ortadan kalkar ve birisi kabul edilince diğerkileri de zorunlu olarak arkasında gelir.

Sorumluluk, hür ve akıllı olan kimsenin hareketlerinden doğan sonuçlara katlanmasıdır. Gerek ahlaki, gerekse hukuki sorumluluk, herhangi bir durumda kendisinden bekleneni yapmayan kişi için vardır. Bir kimse belli bir durumda yapması gerekeni yapmaz ise sorumlu tutulur. Buna göre sorumluluk bir tür vazifedir. (Güngör, 2000, s.126)

İnsanın sorumlu tutulması, kendisinden beklenen hareketlere zıt davranışlarda bulunmasına bağlıdır. Buna göre sorumluluk ancak iki türlü davranışın farkında olmak ve biri hakkında karar verebilmek durumunda bahis konusudur. Yaptığı hareketin şuurunda olmayan akıl hastaları, çocuklar, sarhoşlar sorumlu tutulmazlar. Akli melekelerle sahip olmak, sorumluluk için yeterli bir unsur değildir. İnsan bir şeyi yapıp yapmamakta, alternatiflerden birini seçme konusunda serbest olmalıdır ki sorumluluk söz konusu olabilsin. Çünkü sorumluluğun temeli hürriyettir. Ve hürriyet kişinin karşısında gerçek alternatiflerin bulunması demektir.

Her davranış insana aynı derecede sorumluluk yüklemeyiz. Sorumluluğun derecesi, öncelikle kaidenin kaynağı ile ilgilidir. Kaide, hangi makam veya otorite kaynaklı ise, sorumluluk da birinci derecede o mercie karşı olur. Mesela ilahi hukuk ile ilgili meselelerde temel sorumluluk Tanrı'ya karşıdır. Laik bir hukuk sisteminde ise topluma karşı sorumlu olunur. Sorumluluğun derecesini belirleyen diğerk faktör ise davranışın meydana getirdiği zararın derecesidir. Burada zarar kavramı ve onun dercesine ait ölçüler her yer ve her zamanda aynı değildir. Hukuk kurumları meseleyi sübjektif yargıdan kurtarmak için bazı standartlar belirlemiştir.

Sorumluluğun asıl kaynağı cemiyettir. Toplum bizden neyi bekliyorsa bize onu öğretir. Hatta öyle ki, seçerek benimsemiş olduğumuz farklı tutumlar da yine toplumun malıdır, onların kaynağı da toplumdur. Toplum bizden beklediği davranışları çeşitli yollarla bize öğretir. Çocuklukta büyüklerimizden “şartlanma” yolu ile öğrendiğimiz, onların kendi zevklerinden ziyade toplumun norm ve değerlerini içerir. Bununla beraber toplumun insandan hangi davranışları bekleyeceği, kişinin özelliklerine ve içinde bulunduğu duruma bağlıdır.

Toplum içerisinde her insanın bir statüsü vardır. Bu statü, insanların toplum içerisinde başkalarına nispetle teşkil ettiği her tür konumdur. Buna göre bütün statüler izafidir denilebilir. Her hangi bir statüde bulunan kişinin –memur, erkek, çocuk, öğretmen, aile reisi gibi- yapması gereken şeylere onun rolü denir. Mesela aile reisinin rolü aileyi idare etmek, aile fertlerine yol göstermektir. İşte toplum kişiye yüklediği bu rollere uygun davranışları en iyi şekilde görmek ister. Bir kimseden beklenen davranışla, onun gerçek davranışı arasında bir farklılığın bulunması, kişiyi bu farklılığın derecesine göre sorumlu kılar ve kişi yaptığıının cezasını ödemek zorunda kalır. Modern toplumlarda fonksiyon farklılaşmalarının alabildiğine artması ve bağlı olduğumuz çeşitli sosyal grupların bizden bekledikleri şeylerin birbirine

zıt düşmesi rol çatışmalarına sebep olmuştur. Bu rol çatışması sonucunda birey, değişik rollerden birini seçer ve devamlı kendi tavrı olarak belirler. “Şahsiyetini bulma” denilen hadise de bundan ibarettir.

Sorumluluk tamamen sosyal bir kavramdır ve sorumluluğun bütün kaynağı toplumdur. Her toplumun da kendine has bir kültürü vardır ve her kültür içerisinde bir 'değer sistemi' bulunur. Toplumlar kendi içerisinde bu değerler arasında bir hiyerarşi oluşturmuştur. Bir kültürde ekonomik değerlere bağlı olarak maddi refah daha üst bir seviyede olabilir. Böylece her değer alanına ilişkin sorumluluklar da farklı olacaktır.

Sorumluluk genel itibariyle hukuki, cezai ve ahlaki olmak üzere üç türlü olarak ayrılır. Bu ayırmda temel nokta, sorumsuzca bir davranışın ne gibi bir karşılık göreceği meselesidir. Ahlaki sorumluluğun müeyyidesi toplum tarafından ayıplanmak, hor görülmektir. Ahlak normlarının kaynağı ne ise ahlaki yargı organı da odur. Mesela bir ahlaki davranış, dini hukuk sahasına da giriyorsa dini hukukun temsilcileri burada karar organıdır. Laik hukuk sistemlerinde ahlaki davranışlarla ilgili yargı mahkemelere aittir.

Hukuk kurumlarının ahlak yargısı ile diğer sosyal kontrol müesseselerinin yargıları arasında önemli bir cins farkı vardır. Hukukun işe karışması daima cezalandırıcı nitelikte olmasına karşın, diğer ahlak düzenleyici kurumlar ceza yanında mükâfatı da kullanır. Hukuk dışındaki sistemlerin, ahlak düzeni noktasında daha fonksiyonel olmaları, bu sistemlerin ahlaki davranış yargılamasının yanında, mükâfatlandırmak suretiyle de insana ahlaki öğretiyor ve uygulatıyor olmasıdır.

Örf ve adetlerin büyük çoğunluğu için ahlaki yargı organı doğrudan doğruya toplumdur. Fakat bunlar sözlü gelenekle intikal ettiğinden, bunların yorumlanması ve bunlara bağlı ahlaki yargılar oldukça değişkenlik göstermektedir. Toplum içerisinde hukuk ve din kadar olmamakla birlikte, onlar gibi oldukça belirgin ve sıkı ahlaki disiplini olan başka sosyal kurumlar da vardır. Bunlar devlet, din, mesleki kuruluşlar, aile, kulüp ve meslek dışı dernekler gibi sosyal kuruluşlardır. Ve ne kadar çok sosyal kontrol organı varsa o kadar da ahlaki yargı organı vardır. Ahlaki yargı bakımından toplum ile fert arasında bazı farklılıklar bulunabilir. Bu farklar karşısında kimi insan boyun eğici bir tutum sergilerken, kimileri de reformcu bir tavır takınabilir. Ahlak namına yapılan bireysel çıkışların arkasında toplumun henüz şekil bulmamış özelemleri, yargıları bulunuyorsa, o zaman bu fedakarlıklar gerçek bir anlam taşıyor ve bir sonuca varabilir. Buna göre, isyan ahlakının bile toplum ahlakına uymak demek olduğu söylenebilir. (Güngör, 2000, s.126-145)

Yaptırıcı kuvvet (müeyyide) insanı belli bir şekilde davranmaya zorlayan kuvvet demektir. Birey, kendisinden istenen davranışı yerine getirmediği takdirde bir kuvvet ile karşılaşır ve bu kuvvetin doğuracağı sonuçlardan kaçınmak üzere beklenen davranışı yapar. Bu yaptırıcı kuvvet maddi olabileceği gibi manevi de olabilir.

Yaptırıcı kuvvet olmadan ahlaki davranıştan söz edilemez. Her ahlak kendi kaidelerini uygulayabilmek üzere birtakım yaptırıcı güçler kullanır. Buna göre her sosyal kurumun, kendi ahlakını ayakta tutmak üzere koyduğu müeyyideler vardır. Bu kurumların en büyüğu olan devlet, kanunlar vasıtasıyla ahlak ve adabı korur. Kanunların veya hukukun yaptırıcı gücü maddi kuvvettir. Dinin yaptırıcı gücü bazı hallerde maddi kuvvet olarak belirse de dinde asıl

yaptırıcı güç manevidir. Dinin, kilise halinde teşkilatlandığı durumlarda yaptırıcı güç daha kuvvetli olur. İnsanların din hayatının kilise vasıtası ile düzenlendiği bir yerde kilise ile münasebetin kesilmesi din ile de münasebetin kesilmesi anlamına gelir. Tanrı ile ilişkinin şahsi bir mahiyet kazandığı dinlerde ise Tanrı'nın hoşnutsuzluğu en büyük müeyyidedir. Nitekim dini hayatın bütün gayesi “Allah'ın rızası” yani Tanrı'nın hoşnutluğudur.

Aile ahlakının yaptırıcı kuvveti maddi ve manevi cezadır. Modern psikoloji araştırmaları ahlak terbiyesinde manevi cezanın maddi cezadan daha etkili ve daha az zararlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Gönüllü olarak girilen küçük gruplarda ahlakın yaptırıcı kuvveti üyelikten atılmak veya grubun sağladığı faydalardan mahrum bırakılmaktır. Büyük meslek teşkilatlarında yaptırıcı kuvvet, kişiyi teşkilattan çıkarmak veya meslekten menetmek şeklinde olmaktadır.

Kanunlar veya birtakım sosyal gruplar vasıtasıyla uygulanan yaptırımlardan başka, kişiyi ahlaki davranış konusunda dikkatli olmaya yönelten en büyük müeyyidelerden biri de 'başkalarının kanaati'dir. Çünkü toplum tarafından ayıplanmak, hor görülme, dışlanmak fertleri çok korkutan durumlardır. Özellikle küçük topluluklarda kamuoyunun etkisi daha çok hissedilir.

En büyük yaptırıcı kuvvet insanın vicdanıdır. Vicdanın yaptırıcı gücü suçluluk duygusudur. Bu duygu, insanın kendi davranışı için şahsen yapmış olduğu yargıdır. İşte bu bakımdan, iyi bir ahlak düzeni oluşturmak isteyenler, hukuk kaideleri ile sosyal ahlak normları ve toplumun istekleri ile ferdin istekleri arasında fark yaratmamaya çok özen göstermelidirler. İnsan kendi vicdanında suç saymadığı bir eylemi devlet suç saymış olsa da gerçekleştirebilir. Ve vicdan öyle kuvvetli bir müeyyidedir ki, ahlaki kontrol gücünü yitirmiş bir toplumda, kuvvetli vicdana sahip bir birey bir ahlak kahramanı olarak toplumu yola getirebilir. (Güngör, 2000, s. 145-149)

5.4 İslam Ahlakında Sorumluluk ve Yaptırım

İslam ahlakı sorumluluğa büyük bir yer vermiştir. Kur'an ve sünnet ile yasaklanmış olan eylemler haramdır, yasaklanmamış olan eylemler ise helaldir. İslamiyet haram ve helal olan eylemleri açık ve kesin olarak ifade etmiş ve bunların akla uygunluğunu göstermiştir.

İslami açıdan sorumluluk, dünya ve ahireti kapsar. Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de: “her kim bir zerre miktarı hayır işlerse onu bulur, her kim bir zerre miktarı şer işlerse onu bulur.” (Zilzal Sûresi, 8) buyurulmaktadır.

Ayrıca, İslamda ahlaki ve dini sorumluluk kişiseldir. Kur'an-ı Kerim'de bulunan şu ayet buna delil gösterilebilir: “Başınıza gelen bir musibet, kendi ellerinizle kazandığınız günahlar yüzündendir. O yine de çoğunu affeder” (Şurâ Suresi, 30). Bu esasa göre anne ve babanın işlediği günahlardan çocuklar sorumlu olmayacakları gibi, yetişkin çocukların suçlarından da anne-baba sorumlu olmaz.

İslam ahlakının sorumlulukta kabul ettiği ilkelerden biri de, önceden bir emir ve kuralla belirtilmemiş olan fiillerden dolayı hiç kimsenin sorumlu tutulamayacağıdır.

farkına varabilmek için o güçle ilgili bağlantılar olmalı diğer bir ifadeyle yüce kudretin varlığına inanılmalıdır. Özellikle Dünya ile ilgili yapılan olumsuzluklarda ve insanlara karşı işlenecek kötülüklerde bu ilahi gücü hatırlama ve ondan korkarak kendini geri çekme vicdanla ilişkili bir yaptırımdır. Bu konuyu en güzel şekilde işleyenlerden biri M. Akif'tir. O Safahatında

“ Ne irfandır veren ahlaka yükseklik ne vicdandır
Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır
Yüreklerden çekilmiş farz edilsin havfi Yezdan'ın

Ne irfanın kalır te'siri kat'iyen ne vicdanın” (M. Akif, Safahat V, s. 249), diyerek, vicdanlı ve irfanlı olmanın yolunun Allah korkusundan geçtiğini ifade ederken, bir diğer vurguladığı husus; vicdanın olumlu işleyişinin insanda fazilet hissini ortaya çıkarmış olacağıdır.

Mutluluk mefhumunun farklı tanımlarına rağmen, fazilet unsurunun mutluluğun en belirgin sebeplerinden biri olduğu söylenebilir. Çünkü faziletli insan vicdanı rahat olan insan demektir. İnsanın vicdanının kendisini suçlu çıkarması halinde ortaya büyük bir huzursuzluk duygusu çıkar. Bu, insanı son derece sıkı bir duygudur. Faziletli insan, inandığı değerlere uygun davranışlar sergilemesinden dolayı böyle bir vicdani rahatsızlığı yaşamaz. Böylelikle mutlu olur. Fazilet ile mutluluk arasında öyle kuvvetli bir bağ vardır ki, servet ve şöhretini ahlak dışı yollarla temin etmiş insanların yaşadığı sıkıntı bunu ortaya koyar. Böyle insanların tüm maddi refahı, içlerindeki huzursuzluğu gidermeye yetmez.

6. SONUÇ

İnsandaki ahlaki bilincin adı olarak vicdan, iyi ve kötüyü ayırt edebilme yeteneğidir. İnsan bu yeti ile içinde var olan iyilikten zevk alır, kötülükten nefret eder. İnsanda bulunan birçok yetenek içerisinde, vicdan, ahlaki yaşamı yapılandırması açısından önemli bir yere sahiptir. Çünkü vicdan, farklı ahlak sistemlerinin uygulamış olduğu yaptırıcı güçler arasında en etkili güce sahiptir. Vicdan, değer ölçülerine ters düşen bir tutum ve davranış neticesinde bireye, “suçluluk duygusu” ile yaptırımda bulunur. Bu duygusu körelmemiş bireyler, vicdanlarının sevgiyle her şartta doğrunun yanında yer alırlar. Hatalarından dönmeyi bilirler, çıkarları söz konusu olduğunda hak ve adaletten yana olurlar. Bu sebeptendir ki, sağlıklı, huzurlu bir birey ve toplum yaşamı için bu gücün geliştirilip, zinde tutulması gerekmektedir.

Adalet duygusunu sevk ve idare eden bir amil olarak vicdan, insanın doğuştan getirdiği bir yetenek olarak kabul edilse bile ancak bir eğitim ve terbiye neticesinde fonksiyonel bir mekanizma olabilmektedir. Bu açıdan, kuvvetli vicdan sahibi bireyler yetiştirmek için aile ve okul gibi eğitim ortamlarında bilinçli bir terbiye metodu uygulanmalıdır. Bu noktada en büyük sorumluluk, insanın ilk terbiyecisi olarak ebeveyne aittir. Anne-baba “sevgi” temelli bir terbiye ile evrensel değerleri, tutum ve davranışları ile çocuğa benimsetmelidir.

Bütün ahlak ve ahlaki yargı sistemlerince ortaya konulan değerlerin oluşması ve yaşatılması, bireyin ve dolayısıyla toplumun onları kabulü ile mümkündür. Böylelikle ahlâken yüksek ve faziletli bir hayat nihayetinde bireyin kendi şuurlu, duygu ve irade güçleri üzerinde gerçekleştirmiş olduğu özel bir terbiyeye bağlıdır. İnsanı, içgüdü ve maddi eğilimlerinden sıyrılarak manevi ve ruhsal boyutuna yönelmeye iten güç, onun “aşkın” bir varlığa olan inancı ve bağlılığıdır.

İslamda sorumluluk “iradeli ve hür olarak vicdanın emriyle ve kanunu bilerek yaptığı hareket sonunda meydana gelir. İşte bu sebeple Müslüman hem Allah'a karşı, hem de nefesine karşı sorumlu olur.” (Pazarlı, 1972b, s.125-127)

Yaptırım, bir fiil ve hareketin karşısında tanrısal ve toplumsal kanunun bir tepkisidir. İslam ahlakına göre genel olarak bir fiilin yapılmasından sonra doğan hoşnutluk veya vicdan azabı ahlaki bir yaptırım olarak kabul edilir. Bunlar insan vicdanında duyulan birbirine zıt iki duygudur. Bu iki duygu insanın, doğruluk ve iyilik idealine uygun bir hareket yapıp yapmadığına dair vicdanında duyduğu bir tepkidir. Hz. Peygamber'in “ Mümindeki ahlaki iman, kendi kötülüklerini ve iyiliklerini kalbinde duymasıyla meydana çıkar” sözü bu gerçeği ifade etmektedir. Kişinin yaşadığı vicdan azabı, pişmanlığa döner ve bu pişmanlık da yapılan kötülüğün tamirine yönelmektir. Böylece pişmanlık kişide yeniden bir vazife yükümlülüğü doğurur. İslam'a göre gerçek pişmanlık, yapılan bir kötülüğün ardından derhal tamirine yönelmektir.

Kur'an'daki emirler hem dünya hem ahireti ilgilendiren yönleriyle ve bunların getirecekleri sonuçlar belirtilerek gösterilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de birçok ayetlerde ahlaki yönden fesada uğramış toplulukların başlarına gelen felaketleri anlatan kıssalar bulunmaktadır. Bunlar insanlara ibret olarak gösterilen, ahlaki yaptırım niteliği taşıyan misallerdir.

İslam ahlakında ilahi yaptırımlar içerisinde ölümden sonraki hayata dair yaptırımlar da vardır. Bunlar cennet ve cehennemdir. Ahlakı temiz gerçek Müslümanlar cennete, Allah'ı tanımayan ve ahlakı bozuk olanlar da cehenneme gideceklerdir. Kur'an-ı Kerim'in cennet ve cehenneme dair tasvirleri, kısa kelimeler ve cümlelerle dağınık bir şekilde gösterilmiştir. Allah'a ve ahiret gününe inanan bir insan için, ebedi huzur dolu bir hayat en büyük yaptırımdır

İslam, insana en yakın olan kendi şuurunu ve vicdanını, kendi murakabesine memur tayin etmiştir. “Allah sizin yaptıklarınızı bilir, kalplerinizin içeriğini tanıır, Allah sizin bütün hareketlerinizde hazır bulunur”, “O sizin bütün yaptıklarınızı görür, duyar, işittir.” (Pazarlı, 1972b, s.132-134).

5.5 Fazilet ve Vicdan

Fazilet, insanın tam bir ahlaki olgunluğa ulaşması demektir. Bu yönüyle o, güzel ahlaktan daha üst bir dereceyi ifade eder. Faziletli insanın ahlakı, sıradan insanın ahlakı gibi pasif değildir. O yasak olandan kaçınmakla kalmaz, yapılması gerekenin peşinden koşar ve onu yaşatır. Fazilet derecesinde bir eylemde bulunmak, kişiye bir eser ortaya koymanın tatminini yaşatır. Nasıl ki insan, bir eser ile niteliklerini ve şahsiyetini ifade ediyorsa, fazilet sahibi birey de, ahlaki eylemi ile sıradan ve anlamsız bir varlık olmaktan kurtulur ve iyi bir şey yapmış olmanın huzurunu yaşar. (Güngör, 2000, s.149-151).

Buna bağlı olarak adaletle ilgili görev ve uygulamalar genelde hukuki müeyyidelerle desteklenir. Ancak insanlara yardım ve bu yöndeki eğilimler ferdi vicdanın yaptırımıdır. Bunlara riayet ferdi fazilet ve kemal derecesini gösterir. (Çağrı, 1985, s.255).

İnsanda vicdanın oluşumu kendini aşan bir gücün izlerini taşımaktadır. Bunun

'Mutlak iyilik ve güzellik' sahibi bir varlığa inanan, i bilinç boyutu aktif, vicdan sahibi birey, iyilik ve güzelliklerin insanı olacak, iyilik ve güzellikleri düşünecek, isteyecek ve başka herkesin de böyle olması için gayret sarf edecektir. Neticesinde birey ve toplum için mutluluğa giden yol açılmış olacaktır.

Akıl, uyku ve baygınlık halleri dışında iyilik ve merhametten başkasına razı olmaz. Akıl, olaylar ve mânevi değerler için şahit, vicdan ise hâkimdir. Bir işin iyi veya kötü olduğuna dair elde edilecek maddi menfaate bakmaksızın hüküm verir. Haksızlık, kötülük ve cinayetler karşısında üzüntüyü akıl değil vicdan duyar.

KAYNAKÇA

- AHMET CEVDET PAŞA, "Miyar-ı Sedat", Sad., Hasan Tahsin Feyizli, Fecir Yay., Ankara, 1998.
- AKŞEKER, Semih, "Kendini Bilen İnsan", Bilge Yayınları, İstanbul, 2005.
- ARIKDAL, Ergün, "Yaşamın Amacı Kendini Bilmek", Ruh Ve Madde Yayınları, İstanbul 2003.
- BABANZADE, Ahmed Naim, "İslâm Ahlakının Esaslar"ı, Haz. Recep Kılıç, T.D.V.yayınları, Ankara 1995.
- BİLGİZ, Musa, "Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri", Beyan Yayınları, İstanbul, 2007.
- BİLMEN, Ö. Nasuhi, "Muvazzah İlm-i Kelam", İstanbul, 1972.
- ÇAĞLI, Yusuf Ziya, "İslam Dininde Vicdanın Mahiyeti", Sebilürreşad, c.XII, sy. 289.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Anahatlarıyla İslâm Ahlakı", Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985.
- DRAZ, M. Abdullah, "Kur'an Ahlakı", Çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay, İstanbul, 2004.
- ERDEM, Hüsameddin, "Ahlak Felsefesi", Konya, 2005.
- ERSOY, M. Akif, Safahat Edisyon Kritik, Haz. Ertuğrul DÜZDAĞ, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul, 1987.
- KAM, Ferit, "İlm-i Ahlâk", Ankara, 1339-1341 (1923-1925).
- KASAPOĞLU, Abdurrahman, "Kur'an'a Göre Vicdanın Kaynağı ve İşlevleri", Akademik Araştırma Dergisi, Sy. 18, 2003, s.131-162.
- LEİRVİK, Oddbjorn, "Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar, Değerler Eğitimi Dergisi, Sy. 7-8, 2004, s. 147-167.
- PARLATIR, İsmail, "Türkçe Sözlük", Türk Dil Kurumu, c.II. Ankara 1998.
- PAZARLI, Osman, "Din Psikolojisi", Remzi Kitabevi, İstanbul 1972b.
- PAZARLI, "Osman, İslamda Ahlak", Remzi Kitabevi, İstanbul 1972a, s.92-93.
- ROUSSEAU, J.J., "Emile", Çev. Mehmet Baştürk-Yavuz KIZILÇİM, Babil Yayınları, Erzurum, 2002.
- TOPÇU, "Nurettin, Ahlak", İstanbul, 2005.
- ULAŞ, Sarp Erk, "Felsefe Sözlüğü", Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2002.
- ÜLKEN, H. Ziya, "Ahlak, İstanbul", 1946.